

Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki İnsancıl Hukuk Kuralları İhlallerinden Doğan Uluslararası Sorumluluğu^(*)

International Responsibility of Armenia Arising from the Violations of the Rules of Humanitarian Laws During the Second War of Nagorno-Karabakh

Dr. Öğr. Üyesi Tuğçe İSAYEV^(**)

Öz:

Dağlık Karabağ sorunu genel hatları itibariyle Ermenistan'ın Azerbaycan'dan top- rak taleplerinden kaynaklanan bir uluslararası sorundur. Dağlık Karabağ sorunu 1992 yılında savaşa dönüşmüştür ve Birinci Dağlık Karabağ Savaşı 1994'te imzalanan Ateş- kes Andlaşması ile sona ermiştir. Ancak, Ateşkes Andlaşması'nın ardından bir barış and- laşması imzalanmadığı için Ateşkes Andlaşması'ndan sonra Dağlık Karabağ sorunu dondurulmuş bir uluslararası soruna dönüşmüştür. Ateşkes Andlaşması'nın Ermenistan tarafından ihlali sonucu ortaya çıkan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ise 27 Eylül 2020 tarihinde başlamış ve 10 Kasım 2020 tarihinde imzalanan Ateşkes Andlaşması ile sona ermiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenistan tarafından pek çok insancıl hu- kuk kuralı ihlali gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumlu- luğunu incelemektir. Bu çalışmada Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğu, Uluslararası Hu- kuk Komisyonu'nun hazırladığı Milletlerarası Haksız Fiilden Ötürü Devletin Sorumlulu- ğuna İlişkin Taslak Maddeler'den hareketle incelenecektir. Bu çalışma ile varılan sonuca göre Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlalleri ile uluslararası sorumluluğunun şartları gerçekleşmiştir. Çünkü, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller gerçekleştiril- miştir ve bu fiiller Ermenistan'a isnat edilebilir fiillerdir. Bu çerçevede, Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak öncelikle İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda

^(*) Bu makale 4-5 Kasım 2021 tarihinde *Ceren Damar Şenel II. Genç Bilim İnsanları Sempozyumu*'nda sunulan özet bildirinin genişletilmiş halidir.

^(**) Kırklareli Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Hukuk Anabilim Dalı / Kırklareli - Türkiye.

E-posta: tugceisayev@klu.edu.tr.

Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0001-8137-3981>.

Hakem denetiminden geçmiştir.

Makale Gönderim Tarihi: 22.04.2022.

Makale Kabul Tarihi: 24.08.2022.

gerçekleştirdiği uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma yükümlülüğü söz konusudur. Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak ayrıca, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda kendisinin uluslararası haksız fiilleri sebebiyle ortaya çıkan zararları onarma yükümlülüğü söz konusudur.

Anahtar Kelimeler:

Dağlık Karabağ Sorunu, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı, İnsancıl Hukuk Kuralları, İnsancıl Hukuk Kurallarının İhlalleri, Uluslararası Sorumluluk.

Abstract:

In general terms, the Nagorno-Karabakh conflict is an international conflict arising from Armenia's territorial claims from Azerbaijan. The Nagorno-Karabakh conflict turned into war in 1992, and the First Nagorno-Karabakh War ended with the Ceasefire Agreement signed in 1994. However, since a peace agreement was not signed after the Ceasefire Agreement, the Nagorno-Karabakh conflict has transformed into a frozen international conflict. The Second Nagorno-Karabakh War, which emerged as a result of the violation of the Ceasefire Agreement by Armenia, started on September 27, 2020, and ended with the Ceasefire Agreement signed on November 10, 2020. During the Second Nagorno-Karabakh War, Armenia has committed many violations regarding the rules of humanitarian laws. The purpose of this study is to examine the international responsibility of Armenia arising from the violations of the rules of humanitarian laws during the Second War of Nagorno-Karabakh. This study aims to review the international responsibility of Armenia arising from the violations of the rules of humanitarian laws during the Second War of Nagorno-Karabakh in the context of Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, which were prepared by the International Law Commission. According to the conclusion reached with this study, the conditions for responsibility regarding internationally wrongful acts have been realized by Armenia's violations of the rules of humanitarian laws in the Second Nagorno-Karabakh War. This is because of the fact that internationally wrongful acts violating the rules of humanitarian laws were committed in the Second Nagorno-Karabakh War, and these acts are attributable to Armenia. In this framework, as a result of its international wrongful act responsibility, Armenia has an obligation to put an end to its internationally wrongful acts, which it carried out during the Second Nagorno-Karabakh War and continued from time to time after the Ceasefire Agreement, and to offer appropriate assurances that such internationally wrongful acts will not be repeated. Additionally, as a result of its responsibility regarding internationally wrongful acts, Armenia also has an obligation to provide reparations regarding the damage caused by its internationally wrongful acts in the Second Nagorno-Karabakh War. Armenia can fulfil its obligation regarding reparations through restitutions, compensations and satisfaction.

Keywords:

Nagorno-Karabakh Conflict, Second War of Nagorno-Karabakh, The Rules of Humanitarian Laws, The Violations of the Rules of Humanitarian Laws, Responsibility for Internationally Wrongful Acts.

GİRİŞ

Dağlık Karabağ sorununun konusunu Ermenistan'ın Azerbaycan'dan SSCB döneminde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi olarak adlandırılan bölgeye yönelik toprak talepleri teşkil etmektedir. Ermenistan, bahsedilen bölgenin tarihte kurulmuş büyük Ermenistan devletinin bir parçasını teşkil ettiğini, daha sonra SSCB döneminde hukuka aykırı şekilde Azerbaycan'a verildiğini ileri sürmekte ve buradan hareketle toprak taleplerinde bulunmaktadır. Azerbaycan ise bölgenin tarihsel süreçte hiçbir zaman Ermenilere ait olmadığını, büyük Ermenistan devletinin bir parçasını teşkil etmediğini aksine, Azerbaycan'ın bir parçasını teşkil ettiğini ileri sürmektedir. Azerbaycan ayrıca, bölgenin nüfus yapısının Rus İmparatorluğu döneminde uygulanan bilinçli politikalar ile Ermeniler lehine değiştirildiğini ileri sürmektedir. Bu çerçevede ortaya çıkan uluslararası uyumsuzluk Dağlık Karabağ sorununun konusunu teşkil etmektedir.¹

Ermenistan'ın Azerbaycan'dan toprak taleplerinden kaynaklanan Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde sorunun tarafları olan Azerbaycan ve Ermenistan devletleri uluslararası hukuk açısından farklı tezler ileri sürmektedir. Ermenistan, Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde ileri sürdüğü tezlerini Dağlık Karabağ Ermenilerinin self determinasyon hakkına ve bu hak bağlamında bağımsız olmaları gerektiği hususuna dayandırmaktadır. Azerbaycan ise, Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde ileri sürdüğü tezlerini uti possidetis juris ve devletlerin ülkesel bütünlüğü ilkesine dayandırmaktadır. Dağlık Karabağ sorununun taraflarının bu sorun ile ilgili olarak ileri sürdüğü tezler Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk boyutunu ortaya koymaktadır.²

Uluslararası hukuk boyutu olan Dağlık Karabağ sorununun tarihi boyutunu başka bir ifade ile, tarihsel gelişim sürecini Rus İmparatorluğu'ndan önceki döneme kadar geriye götürebilmek mümkündür. Bu sorun; Rus İmparatorluğu döneminde, Rus İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde ve SSCB döneminde paralel bir seyir izlemiştir. Bahsedilen süreçlerde Ermenistan tezlerini ileri sürmeye ve Azerbaycan'dan top-

¹ Dağlık Karabağ sorununun konusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cavid Abdullahzade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014, s. 7-12; Araz Aslanlı, *Yeni Küresel Mücadele ve Karabağ Sorunu*, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, 2013, s. 9-11; Vefaddin İbayer, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Siyasi ve Hukuki Boyutları", Osman Nuri Aras, Bilal Dedeyev, Reha Yılmaz, Vefaddin İbayer (der.), *Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s. 35-64.

² Dağlık Karabağ sorununun uluslararası hukuk boyutu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullahzade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 127-241; Heiko Krüger, *The Nagorno-Karabakh Conflict a Legal Analysis*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 2010, s. 40-92; Kamal Makili Aliyev, *Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law*, SAM, Bakü, 2013, s. 24-72.

rak talep etmeye devam etmiştir. SSCB'nin dağılmasının ardından ise bu sorun Azerbaycan ve Ermenistan devletleri arasında bir savaşa dönüşmüştür.³

Günümüzde gelinen aşamada Birinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak adlandırabileceğimiz savaş, 1994 yılında imzalanan Ateşkes Andlaşması ile sona ermiştir. Ancak, Ateşkes Andlaşması'ndan sonra Dağlık Karabağ sorununun tarafları arasında bir barış andlaşması imzalanmadığı için Dağlık Karabağ sorunu İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'na kadar dondurulmuş bir sorun olarak kalmıştır ve bu süreçte sorunun barışçı yollardan çözülmesi için çalışmalar yapılmıştır.⁴

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın 27 Eylül 2020'de başlamasıyla birlikte 1994'te imzalanan Ateşkes Andlaşması ile başlayan ateşkes sona ermiş, Dağlık Karabağ sorunu dondurulmuş bir sorun olmaktan çıkmış ve ikinci kez savaşa sebep olmuştur. 27 Eylül 2020'de başlayan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı 44 gün sürmüş, 10 Kasım 2020'de imzalanan Ateşkes Andlaşması ile sona ermiştir.⁵ Ermenistan, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda pek çok insancıl hukuk kuralını ihlal etmiştir.

Bu çalışmanın amacı, Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğunu incelemektir. Bu çalışmada Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl

³ Dağlık Karabağ sorununun tarihsel gelişim süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 7-85; Bilal Dedeyev, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", Osman Nuri Aras, Bilal Dedeyev, Reha Yılmaz, Vefaddin İbayev (der.), *Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s. 15-33; Strateji Araştırmalar Merkezi (SAM), *The Nagorno-Karabakh Conflict a Historical & Legal Appraisal*, Bakü, 2013, s. 5-26; Thomas De Waal, *Karabağ Barış ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, (çev. Didem Sone), Hrnt Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

⁴ Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndan sonra Dağlık Karabağ sorununun dondurulmuş bir sorun olarak kalması ve bu süreçte sorunun barışçı yollardan çözülmesi için yapılan çalışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullazade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 1; Mesut Hakkı Çaşın / Sina Kısacık, *Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Barış Sarkacı*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2017, s. 66-106; Araz Aslanlı, *Qarabağ Problemi: Tarixi, Mahiyyəti, Həll Prosesi*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Bakü, 2009, s. 41-87; Ali Abbasov / Harutiun Xaçatryan, *Karabakh Conflict: Variants of Settlement: Concepts and Reality*, AREAT, Bakü, 2006.

⁵ Ateşkes Andlaşması için bkz. <https://president.az/articles/45924>, (erişim tarihi 05.01.2022). Ateşkes Andlaşması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cavid Abdullazade, *'Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu'*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 69/4, Yıl: 2020, Ankara, s. 1541-1568; Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK), *Ermenistan'ın Karabağ'daki Eylemleri: İnsan Hakları İhlalleri ve İhlallerin Takibi*, Ankara, 2021, s. 14-16; Ferhat Aznevi, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu"*, *Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2021; Vasıf Huseynov, "Güney Kafkasya'da Savaş Sonrası Durum", Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi (der.), *Çıkmazdan Çözüme Dağlık Karabağ Sorunu*, Seta Yayınları, İstanbul, 2021, s. 229-244.

hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğu, Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun hazırladığı Milletlerarası Haksız Fiilden Ötürü Devletin Sorumluluğuna İlişkin Taslak Maddeler'den hareketle incelenecektir.⁶

Bu çalışma ile varılan sonuca göre, Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlalleri ile uluslararası sorumluluğunun şartları sağlanmıştır. Çünkü, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller gerçekleştirilmiştir ve bu fiiller Ermenistan'a isnat edilebilir fiillerdir. Bu çerçevede, Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak öncelikle İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda gerçekleştirdiği uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma yükümlülüğü söz konusudur. Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak ayrıca, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda kendisinin uluslararası haksız fiilleri sebebiyle ortaya çıkan zararları onarma yükümlülüğü söz konusudur.

Çalışmanın birinci bölümünde Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğunun şartları başlığı altında, genel olarak uluslararası sorumluluğun şartları ile İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller ve bu uluslararası haksız fiillerin Ermenistan'a isnat edilmesi incelenecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde ise Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğunun sonuçları başlığı altında, genel olarak Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğun sonuçları ile Ermenistan'ın uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma ve onarım yükümlülüğü incelenecektir.

I. ERMENİSTAN'IN İKİNCİ DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NDAKİ İNSANCIL HUKUK KURALLARI İHLALLERİNDEN DOĞAN ULUSLARARASI SORUMLULUĞUNUN ŞARTLARI

A. Genel Olarak Uluslararası Sorumluluğun Şartları

Uluslararası sorumluluğun şartları ile ilgili düzenleme Taslak Maddeler m. 2'de yer almaktadır. Taslak Maddeler m. 2'ye göre uluslararası sorumluluğun iki şartı bulunmaktadır. Uluslararası sorumluluğun şartları, bir uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesi ve uluslararası haksız fiilin bir devlete isnat edilmesidir.⁷

⁶ Taslak Maddeler için bkz. https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf, (erişim tarihi 05.01.2020). Taslak Maddeler'in Türkçe çevirisi için bkz. Selami Kuran / Derya Aydın Okur / Meltem Sarıbeyoğlu / Reşat Volkan Günel, *Uluslararası Hukuk Temel Metinler*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 180-191; Hakkı Hakan Erkiner, *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, XII Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 307-327.

⁷ Erkiner, s. 105-106; Elif Uzun, *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016, s. 45; Ali Bal, *Devletin Uluslararası Sorumluluğunun Doğması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi

1. Uluslararası Haksız Fiil

Uluslararası sorumluluğun ilk şartı bir uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesidir. Uluslararası sorumluluğun ilk şartı olan bir uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesinin de iki şartı bulunmaktadır. Bu şartların ilki bir fiilin gerçekleştirilmesi ikinci ise bu fiil ile bir uluslararası yükümlülüğün ihlal edilmesidir.⁸

Uluslararası haksız fiilin şartlarının ilki olan fiilin Taslak Maddeler m. 2'ye göre yapma ya da yapmama şeklinde gerçekleştirilmesi mümkündür. Fiilin gerçekleştirildiği anda sona ermesi veya süreklilik arz etmesi ya da devletlerin birden fazla fiilin bir araya gelmesiyle oluşan bileşik bir fiil olması da ihtimaller dahilindedir.⁹

Uluslararası haksız fiilin ikinci şartı olan fiil ile bir uluslararası yükümlülüğün ihlal edilmesi ise Taslak Maddeler m. 12'de düzenlenmektedir. Taslak Maddeler m. 12'ye göre, uluslararası haksız fiil ile ihlal edilen uluslararası yükümlülüğün kaynağı ya da niteliği ne olursa olsun uluslararası haksız fiilin sonucunda devletin uluslararası sorumluluğu doğmaktadır. Uluslararası haksız fiil ile ihlal edilen uluslararası yükümlülüğün uluslararası andlaşmalardan, uluslararası örf adet hukuku kurallarından ya da hukukun genel ilkelerinden kaynaklanması uluslararası sorumluluğun doğması bakımından fark yaratmamaktadır. Bu noktada önem arz eden husus, uluslararası haksız fiilin gerçekleştirildiği anda devletin ilgili uluslararası yükümlülük ile bağlı olmasıdır.¹⁰

2. Uluslararası Haksız Fiilin Devlete İsnat Edilmesi

Soyut bir varlık olan devletin fiilleri kendisince gerçekleştirilememektedir. Devletin fiilleri kişilerce gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple, kişilerce gerçekleştirilen fiiller ile devlet arasında isnat ilişkisinin kurulması devletin uluslararası sorumluluğunun doğması bakımından belirleyici olmakta ve önem arz etmektedir.¹¹

Taslak Maddeler m. 4 ile getirilen düzenlemeye göre Devlet yasama, yürütme ya da yargı işlevlerini yerine getiren organlarının fiillerinden sorumlu tutulabilmektedir. Taslak Maddeler m. 5 ile getirilen düzenlemeye göre devlet, devlet organı olmamakla birlikte kamu gücü yetkilerini kullanmak için kendi hukuku çerçevesinde

Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006, s. 73; Melda Sur, *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2020, s. 277; Yusuf Aksar, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 205; Kenan Dülger, *Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 48-49.

⁸ Erkiner, s. 105-106; Uzun, s. 53; Bal, s. 73-75; Sur, s. 277-278; Aksar, s. 213; Dülger, s. 49.

⁹ Erkiner, s. 102; Uzun, s. 53-58; Bal, s. 120-123; Sur, s. 278; Aksar, s. 205; Dülger, s. 53.

¹⁰ Erkiner, s. 146-159; Uzun, s. 58-61; Bal, s. 86-87; Sur, s. 277; Aksar, s. 203-204; Dülger, s. 51-52.

¹¹ Erkiner, s. 107-108; Uzun, s. 75; Bal, s. 184; Sur, s. 278; Aksar, s. 205; Dülger, s. 56; Hakkı Hakan Erkiner, 'Devletin Haksız Fiilden Dolayı Uluslararası Sorumluluğunda Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Tespit Ettiği İsnat Kuralları', Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, Sayı: 2007/3-4, Yıl: 2007, İstanbul, s. 145-180.

yetkilendirdiği kişilerin fiillerinden de sorumlu tutulabilmektedir. Taslak Maddeler m. 9 ile getirilen düzenlemeye göre ise devlet, resmi otoritelerin yokluğunda ya da yetersizliği halinde kamu gücü yetkilerini kullanan kişilerin fiillerinden sorumlu tutulabilmektedir. Son olarak, Taslak Maddeler m. 10'a göre devletin bir isyan hareketinin ya da benzerinin fiillerinden sorumlu tutulabilmesi mümkündür.¹²

Devlet, kural olarak özel kişilerin fiillerinden sorumlu tutulamamaktadır. Devletin özel kişilerin fiillerden sorumlu tutulması istisnaidir. Bu istisnai durum ile ilgili düzenleme Taslak Maddeler m. 8 ile getirilmektedir. Taslak Maddeler m. 8'e göre, bir kişinin ya da bir grup kişinin fiili bu fiil gerçekleştirilirken devletin talimatları, emri ya da denetimi altında ise devletin fiili kabul edilmektedir ve devletin uluslararası sorumluluğunu doğurmaktadır.¹³

B. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki İnsancıl Hukuk Kurallarını İhlal Eden Uluslararası Haksız Fiiller

1. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki Uluslararası Haksız Fiiller

Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın 1994 yılında imzalanan Ateşkes Andlaşması ile sona ermesinin ardından bir barış andlaşması yapılamamış ve Dağlık Karabağ sorunu dondurulmuş bir soruna dönüşmüştür. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'na kadar geçen süre boyunca Dağlık Karabağ sorununun barışçı yollardan çözülmesi için çalışmalar yapılmıştır. Ancak, bu çalışmalar başarılı olamamıştır. Ayrıca, özellikle 2010 ve 2020 yılları arasında Dağlık Karabağ sorununun barışçı yollardan çözümü için somut adımlar atılamamıştır. Aynı süreçte çeşitli küçük çaplı çatışmalar da yaşanmıştır.¹⁴

İki Dağlık Karabağ Savaşı arasındaki süreçte son küçük çaplı çatışma 12 Temmuz 2020'de Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine yönelik olarak gerçekleştirilen saldırılar çerçevesinde yaşanmıştır. Tovuz çatışmaları 17 Temmuz 2020'de durdurulmuştur.¹⁵

Tovuz bölgesindeki çatışmalarını takiben 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın, Azerbaycan'ın Törtör şehrine yönelik saldırıları sonucu ateşkes rejimi sona ermiş ve İkinci Dağlık Karabağ Savaşı başlamıştır. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı 44 gün sürmüştür ve 10 Kasım 2020'de imzalanan Ateşkes Andlaşması ile sona ermiştir.¹⁶

¹² Erkiner, s. 118-146; Uzun, s. 75-99; Bal, s. 191-237; Sur, s. 278-280; Aksar, s. 205-213; Dülger, s. 59-70.

¹³ Erkiner, s. 133-141; Uzun, s. 93-95; Bal, s. 238-241; Sur, s. 280; Aksar, s. 208; Dülger, s. 57.

¹⁴ TİHEK, s. 11.

¹⁵ Tovuz saldırıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 12; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 20.01.2022).

¹⁶ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın başlangıcı ve sona ermesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 13-14; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren>

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında insancıl hukuk kurallarını ihlal eden fiiller gerçekleştirilmiştir.¹⁷ Bu çalışma bakımından önem arz eden fiiller İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden fiillerdir.

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden ve bu çalışma bakımından önem arz eden fiillere genel olarak bakıldığında bu fiiller arasında; sivillere, sivil yerleşim yerlerine, ibadethanelere, hastanelere, okullara, tarihi ve kültürel açıdan önem arz eden yerlere ve ormanlara yönelik saldırıların yer aldığı görülmektedir.¹⁸

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden fiillerin bu çalışma bakımından arz ettiği önem sebebiyle daha ayrıntılı şekilde incelenmesi gerekmektedir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden fiillerin ilki 27 Eylül 2020'de Azerbaycan'ın sivil bir yerleşim yeri olan Naftalan şehrine gerçekleştirilen ve aynı aileden 5 sivilin ölümüne

veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi, (erişim tarihi 20.01.2022); https://ombudsman.az/upload/editor/files/Hesabat_27.09.2020-01.10.2020.pdf, (erişim tarihi 30.01.2022). Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, *Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye - Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi*, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2021; Ferid Şefiyev / Vasif Hüseyinov, "İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'na Giden Yol", Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi (der.), *Çıkmazdan Çözümüne Dağlık Karabağ Sorunu*, Seta Yayınları, İstanbul, 2022, s. 169-182.

¹⁷ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlalleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 22; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 20.01.2022); <https://ombudsman.az/az/view/pages/185/faktarashdirici-missiya-hesabatları>, (erişim tarihi 30.01.2022). Yücel Acer, 'Ermenistan'ın Savaş Suçları Uluslararası Hukuk ve Ermenistan'ın Karabağ'a Dair Askeri Faaliyetleri', Seta Analiz, Sayı: 337, 2020, s. 11-15.

¹⁸ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden ve bu çalışma bakımından önem arz eden fiiller hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 5; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 20.01.2022); <https://ombudsman.az/az/view/pages/185/faktarashdirici-missiya-hesabatları>, (erişim tarihi 30.01.2022); Acer, s. 11-15. TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumu Alt Komisyonu, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor*, TBMM Basımevi, Ankara, 2021; T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık), *Azerbaycan - Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor*, Kamu Denetçiliği Kurumu Yayınları, Ankara, 2020; Beynəlxalq Avrasiya Mətbuat Fondu BMT Sosial-İqtisadi Şurasının (ECOSOC) Əsas Məşvərətçi Statuslu üzvü, *İkinci Qarabağ Mühəribəsi Başlama Səbəbləri, Yaratdığı Fəsadlar və Tərədlən Cinayətlərə Dair Hesabat (Sentyabr-Oktabr 2020)*, <http://iepf-ngo.org/uploads/files/IEPF-hesabat-sentyabr-oktyabr-2020.pdf>, (erişim tarihi 11.04.2022). Esmə Özdaşlı, 'İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi', Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Sayı: 7/1, Yıl: 2021, Giresun, s. 51-83.

sebeplere sebep olan saldırıdır. Evlerine düşen top mermisi sonucu aile üyelerinin tamamı ölmüştür.¹⁹

4, 5, 8, 11 ve 17 Ekim 2020 tarihlerinde ise Azerbaycan'ın sivil bir yerleşim yeri olan ve savaş alanına uzaklığı 100 km olan Gəncə şəhrine roketler ve ağır silahlarla saldırılmış, bu saldırılar sonucunda 26 sivil ölmüş, 175 sivil yaralanmış, sivil ulaşım araçları ve binalar önemli ölçüde zarar görmüştür.²⁰

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan'ın bir başka sivil yerleşim yeri olan ve savaş alanına uzaklığı 50 km olan Bərdə şəhrine roketler ve ağır silahlar ile gerçekleştirilen saldırılar sonucunda ise 29 sivil ölmüş, 112 sivil yaralanmış, şehirdeki idare binaları ve sivil ulaşım araçları ile binalar önemli ölçüde zarar görmüştür.²¹

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Gəncə ve Bərdə dışında Tərtər, Ağcabədi, Goranboy, Ağdam, Füzuli ve Beyləqan şəhirlərinə de saldırılar gerçekleştirilmiştir. Bu saldırılar sonucunda da siviller ölmüş ve yaralanmış, sivil ulaşım araçları ve binalar ile altyapı tesisleri zarar görmüştür.²²

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında ayrıca, Terter, Ağcabədi ve Goranboy şəhirlərinə 5 defa fosfor bombası atılmıştır. Bahsedilen hususlara ek olarak, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında biyolojik çeşitliliğe zarar verecek şekilde kasıtlı olarak orman yangınları çıkarılmıştır.²³

¹⁹ Naftalan şəhrine gerçekleştirilen saldırı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 29.01.2022); https://ombudsman.az/upload/editor/files/Hesabat_27.09.2020-01.10.2020.pdf, (erişim tarihi 30.01.2022).

²⁰ Gəncə şəhrine gerçekleştirilen saldırılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 13; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 29.01.2022); [https://ombudsman.az/upload/editor/files/Hesabat_Gence_17-18%20oktyabr_2020\(2\).pdf](https://ombudsman.az/upload/editor/files/Hesabat_Gence_17-18%20oktyabr_2020(2).pdf), (erişim tarihi 30.01.2022); Acer, s. 12-13.

²¹ Bərdə şəhrine gerçekleştirilen saldırılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 14; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 29.01.2022); [https://ombudsman.az/upload/editor/files/Ombudsman_Hesabat_Berde_27-28%20oktyabr%202020\(2\).pdf](https://ombudsman.az/upload/editor/files/Ombudsman_Hesabat_Berde_27-28%20oktyabr%202020(2).pdf), (erişim tarihi 30.01.2022); Acer, s. 12.

²² Gəncə ve Bərdə dışındaki Azerbaycan şəhirlərinə gerçekleştirilen saldırılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 31-55; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 29.01.2022); <https://ombudsman.az/az/view/pages/185/faktarashdirici-missiya-hesabatları>, (erişim tarihi 30.01.2022); Acer, s. 12-13.

²³ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında fosfor bombası kullanımı ve çıkarılan orman yangınları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 55; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 29.01.2022); <https://ombudsman.az/az/view/pages/185/faktarashdirici-missiya-hesabatları>, (erişim tarihi 30.01.2022).

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden ve bu çalışma bakımından önem arz eden fiillere genel olarak bakıldığında bu fiillerin yapma şeklindeki ve gerçekleştirildiği anda sona eren fiiller olduğu anlaşılmaktadır.

2. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki Uluslararası Haksız Fiiller ile İnsancıl Hukuk Kurallarının İhlali

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki fiiller ile insancıl hukuk kuralları ihlal edilmiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki fiiller ile ihlal edilen insancıl hukuk kuralları genel hatları itibariyle, silahlı çatışmalar sırasında uygun davranılması gereken hususlar ve silahlı çatışmalar sırasında sivillerin korunması konusunda düzenlemeler getirmektedir.²⁴

İnsancıl hukukun asli şekli kaynakları arasında uluslararası andlaşmalar, uluslararası örf adet hukuku kuralları ve hukukun genel ilkeleri yer almaktadır. İnsancıl hukuka ilişkin en önemli uluslararası andlaşmalar arasında; 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Ek Protokolleri yer almaktadır. Bunların dışında; 1954 tarihli Silahlı Çatışmalarda Kültürel Değerlerin Korunmasına Dair Sözleşme, 1993 tarihli Kimyevi Silahların Geliştirilmesi, Üretilmesi ve Depolanmasının Yasaklanması ve İmhasına Dair Sözleşme de insancıl hukuka ilişkin önemli uluslararası andlaşmalar arasında yer almaktadır. İnsancıl hukukun asli şekli kaynakları arasında bu konuda oluşmuş uluslararası örf adet hukuku kuralları ile gereksiz acı vermeme, insanlığa aykırı muamele yapmama, savaşanlar ve sivillerin arasında ayırım yapma gibi hukukun genel ilkeleri de yer almaktadır.²⁵

²⁴ Acer, s. 7-10; İnsancıl hukukun tanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 8-9; Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2016, s. 152-153; Ayşe Nur Tütüncü, *İnsancıl Hukuka Giriş*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 1-2; Seha Lale Meray, *Devletler Hukukuna Giriş İkinci Cilt*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, s. 465-467; İnsancıl hukukun ifade edilmesi için savaş hukuku, silahlı çatışmalar hukuku gibi farklı terimler de kullanılabilir. Bu çalışmada hem silahlı çatışmalar sırasında uygun davranılması gereken hususları hem de silahlı çatışmalar sırasında sivillerin korunmasını düzenleyen kuralları kapsayacak şekilde başka bir ifade ile, genel olarak hem 1899 ve 1907 La Haye Sözleşmeleri ile hem de 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Ek Protokolleri ile getirilen düzenlemeleri kapsayacak şekilde insancıl hukuk terimi kullanılacaktır. İnsancıl hukuka ilişkin terim sorunu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 8-9; Pazarcı, s. 152-153; Tütüncü, s. 1; Meray, s. 465-467.

²⁵ İnsancıl hukukun asli şekli kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 14-29; Pazarcı, s. 154-160; Tütüncü, s. 4-12; Meray, s. 469-471; 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Ek Protokolleri'nin metinleri için bkz. <https://www.icrc.org/en/war-and-law/treaties-customary-law/geneva-conventions>, (erişim tarihi 18.03.2022). 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 Ek Protokolleri'nin Türkçe çevirileri için bkz. Aslan Gündüz, *Milletlerarası Hukuk: Konu Anlatımı, Temel Belgeler, Örnek Kararlar*, Savaş Yayınevi Ankara, 2018, s. 412-427; 1954 tarihli Silahlı Çatışmalarda Kültürel Değerlerin Korunmasına Dair Sözleşme'nin metni için bkz. <file:///Users/tugceisayev/Downloads/cultural-property-factsheet.pdf>, (erişim tarihi 18.04.2022); 1954 tarihli Silahlı Çatışmalarda Kültürel Değerlerin Korunmasına Dair Sözleşme'nin Türkçe çevirisi için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/12145.pdf>, (erişim tarihi 18.04.2022); 1993 tarihli

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri gerçekleştiren Ermenistan 1949 Cenevre Sözleşmelerine ve insancıl hukukun asli şekli kaynakları arasında sayılan çeşitli uluslararası andlaşmalara taraftır.²⁶ Ermenistan insancıl hukuk bağlamında geçerli olan ve ısrarlı şekilde itiraz etmediği uluslararası örf adet hukuku kuralları ile de bağlıdır. Ayrıca, insancıl hukuk bakımından geçerli olan hukukun genel ilkeleri de Ermenistan açısından bağlayıcıdır. Taslak Maddeler m. 12'ye göre, uluslararası sorumluluğun doğması bakımından bir fark yaratmamakla birlikte Ermenistan, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki fiilleri ile insancıl hukukun asli şekli kaynaklarını teşkil eden uluslararası andlaşmalardan, uluslararası örf adet hukuku kurallarından ve hukukun genel ilkelerinden kaynaklanan uluslararası yükümlülüklerinin bir kısmını ihlal etmiştir.²⁷

Kimyevi Silahların Geliştirilmesi, Üretilmesi ve Depolanmasının Yasaklanması ve İmhasına Dair Sözleşme'nin metni için bkz. <https://www.opcw.org/chemical-weapons-convention>, (erişim tarihi 18.04.2022); 1993 tarihli Kimyevi Silahların Geliştirilmesi, Üretilmesi ve Depolanmasının Yasaklanması ve İmhasına Dair Sözleşme'nin Türkçe çevirisi için bkz. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/22978_1.pdf, (erişim tarihi 18.04.2022).

²⁶ Ermenistan'ın taraf olduğu insancıl hukukun asli şekli kaynakları arasında sayılan çeşitli uluslararası andlaşmalar ve tarafları için bkz. 1949 Cenevre Sözleşmelerine taraf devletler için bkz. https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/States.xsp?xp_viewStates=XPages_NORMStatesParties&xp_treatySelected=375, (erişim tarihi 10.02.2022); 1954 tarihli Silahlı Çatışmalarda Kültürel Değerlerin Korunmasına Dair Sözleşme'ye taraf devletler için bkz. <https://en.unesco.org/node/297944/#edit-sort-by>, (erişim tarihi 14.03.2022). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında kültürel varlıklara verilen zararlar ve bu zararlardan doğan uluslararası sorumluluk hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Erçakıca, 'Kültürel Varlıklara İlişkin Uluslararası İnsancıl Hukuk Kuralları Kapsamında, Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Çatışmalarda Zarar Gören Kültürel Varlıklardan Dolayı Sorumluluk', İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 12/1, Yıl: 2021, Malatya, s. 66-84; 1993 tarihli Kimyevi Silahların Geliştirilmesi, Üretilmesi ve Depolanmasının Yasaklanması ve İmhasına Dair Sözleşme'ye taraf devletler için bkz. https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsq_no=XXVI-3&chapter=26, (erişim tarihi 18.04.2022).

²⁷ Devletler uluslararası haksız fiillerinden dolayı sorumlu tutulmaktadır. Bu durum, devletlerin insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri bakımından da geçerlidir. Başka bir ifade ile, devletler silahlı çatışmalar sırasında organ ve görevlilerinin ve bu çerçevede değerlendirilen silahlı kuvvetlerinin insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerinden dolayı sorumludur. Devletlerin insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerinden dolayı sorumlu tutulması bir uluslararası örf adet hukuku kuralıdır. İnsancıl hukuk kurallarının ihlal edildiği durumlarda hem devletlerin uluslararası sorumluluğu doğmaktadır hem de insancıl hukuk kurallarını ihlal eden bireylerin bireysel cezai sorumluluğu doğmaktadır. Dülger, s. 109-116; Mustafa Erçakıca, 'Dağlık Karabağ Sorununun ve 'Ateşkes' Andlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi', Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, Sayı: 47, Yıl: 2021, Ankara, s. 298; Bahsedilen hususlar Ermenistan'ın bir devlet olarak silahlı kuvvetlerinin insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerinden dolayı sorumlu tutulacağını ortaya koymaktadır. Bu çalışmada insancıl hukuk kurallarını ihlal eden bireylerin bireysel cezai sorumluluğu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

İnsancıl hukuk kuralları iki tür silahlı çatışma bakımından uygulanmaktadır. İnsancıl hukuk kurallarının uygulanacağı silahlı çatışmalar arasında, devletler arası silahlı çatışmalar ve uluslararasılaşmış silahlı çatışmalar yer almaktadır. Bu çalışma bakımından devletler arası silahlı çatışmalar önem arz etmektedir. Devletler arası silahlı çatışmalar, savaş ve savaşa varmayan sınırlı silahlı çatışmalar olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu çalışma bakımından devletler arası silahlı çatışmaların bir türünü teşkil eden savaş önem arz etmektedir.²⁸ Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki silahlı çatışmaların savaş teşkil ettiği konusunda bir tereddüt bulunmamaktadır.

Savaşın genel bir tanımı uluslararası hukuk belgelerinde yer almamaktadır. Ancak, öğretilerde savaş genel olarak devletler arasında silahlı çatışmaların yaşanması ve taraflardan en az birinin bu silahlı çatışmaları savaş niyetiyle gerçekleştirmesi şeklinde tanımlanmaktadır.²⁹ Öğretilerde yapılan savaş tanımından hareket edildiğinde, Azerbaycan ve Ermenistan arasında silahlı çatışmaların yaşandığı, her iki tarafın da bu silahlı çatışmaları savaş niyetiyle gerçekleştirdiği ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir savaş olduğu ortaya çıkmaktadır.

Savaş devletlerden birinin diğerine karşı silahlı bir saldırı gerçekleştirmesi ile ya da savaş ilan edilmesi ile başlamaktadır. Savaş başladığında barış durumu sona ermekte ve taraflar arasındaki ilişki insancıl hukuk kurallarına tabi olmaktadır. Bu durumun, savaşan devletler ve tarafsız devletler bakımından hukuksal etkileri söz konusu olmaktadır. Bu çalışma bakımından savaş durumunun savaşan devletler bakımından ortaya çıkardığı hukuksal etkiler önem arz etmektedir.³⁰ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı, 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı bir silahlı saldırı gerçekleştirmesi ile başlamıştır. Azerbaycan ve Ermenistan

²⁸ İnsancıl hukuk kurallarının uygulanacağı silahlı çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 29-39; Pazarcı, s. 163-173; Tütüncü, s. 55-58.

²⁹ Savaş tanımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 29-30; Pazarcı, s. 166-167; Tütüncü, s. 53; Meray, s. 467-469.

³⁰ Savaşın savaşan devletler ve tarafsız devletler bakımından hukuksal etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 18-19; Pazarcı, s. 187-197; Tütüncü, s. 70-74; Meray, s. 473-476; Savaşın savaşan devletler bakımından söz konusu olan hukuksal etkileri savaşın uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağına ilişkin kurallarına uygun olarak başlayıp başlamadığına bakılmaksızın, hem savaşı başlatan devlet hem de kendisine karşı savaş açılan devlet bakımından söz konusu olmaktadır. Uluslararası hukukun kuvvet kullanma yasağına ilişkin kuralları başka bir ifade ile, savaşın hukukiliğini belirleyen kurallar, jus ad bellum hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sertaç Hami Başeren, *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003. Funda Keskin, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1988. Enver Bozkurt, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma*, Asil Yayıncılık, Ankara, 2007. Serdar Örnek, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı: 1991 ve 2003 Irak Harekatları*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013. Erdem İlker Mutlu, *Savaşın ve Barışın Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2016.

arasındaki savaş, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkileri insancıl hukuk kurallarına tabi kılmıştır ve savaşan devletler bakımından hukuksal etkileri beraberinde getirmiştir.

Savaş durumunun savaşan devletler bakımından hukuksal etkileri açısından en fazla önem arz eden husus, savaşan devletlerin savaş sırasında insancıl hukuk kurallarına uygun davranmak zorunda olmasıdır. Bu çerçevede, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın savaşan devletler bakımından hukuksal etkileri, Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinin savaş sırasında insancıl hukuk kurallarına uygun davranmasını gerektirmiştir. Ancak, Ermenistan tarafından İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında insancıl hukuk kurallarından doğan uluslararası yükümlülükler ihlal edilmiştir.³¹ Bu noktadan itibaren Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki hangi fiilleri ile insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan hangi uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiğinin daha ayrıntılı şekilde incelenmesi gerekmektedir.

İnsancıl hukuk çerçevesinde silahlı çatışmalar sırasında uyulması gereken genel kurallar düzenlenmektedir. Bu kurallar, silahlı çatışmalara ilişkin temel kuralları teşkil etmektedir. Silahlı çatışmalar sırasında uyulması gereken genel kurallar; çatışmalara katılan kişiler ve çatışma dışı kalan kişilere, silahlı çatışmalarda başvurulabilecek yöntem ve araçlara, silahlı çatışmalarda belirli kişilerin, malların ve çevrenin korunmasına ilişkindir.³²

Silahlı çatışmalar sırasında silahlı çatışmalara katılan kişilere ve çatışma dışı kalan kişilere ilişkin insancıl hukuk kuralları, savaşan ve savaşçı olmayan kişiler arasında bir ayrıma gitmektedir. Bu kurallar çerçevesinde, savaşan ve savaşçı olmayan kişilerin hukuki durumları ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler getirilmektedir. Örneğin, savaşçı statüsünden yararlanan kişilerin karşı tarafın eline düşmesi durumunda savaş tutsağı muamelesine tabi olması gerektiği belirtilmektedir.³³ Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında esir aldığı Azerbaycan askerlerine yönelik kötü muameleleri ile savaş tutsakları ile ilgili insancıl hukuk kurallarını ihlal ettiği açıktır.³⁴

20. yy'dan itibaren silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntem ve araçlara ilişkin sınırlamalara gidilmiştir. Bu sınırlamalar ile askeri gereklilikler ve insancıl düşüncelerin bağdaştırılması hedeflenmiştir. Bahsedilen sınırlamalar

³¹ TİHEK, s. 30-54; Acer, s. 11-15; Erçakıca, *Dağlık Karabağ Sorununun ve 'Ateşkes' Andlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açıklarından Değerlendirilmesi*, s. 302-303.

³² İnsancıl hukuk çerçevesinde silahlı çatışmalar sırasında uyulması gereken genel kurallar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 27-29; Pazarcı, s. 234; Tütüncü, s. 50-52; Meray, s. 488-573.

³³ Pazarcı, s. 617-623.

³⁴ TİHEK, s. 48.

insancıl hukukun ilkeleri aracılığıyla da uygulanmaktadır. Bu ilkeler arasında; gereksiz acı vermeme, güvenin suistimal edilmemesi ve savaş dışı kişiler ile savaşan kişiler arasında ayırım yapılması vb. yer almaktadır.³⁵

İnsancıl hukukun silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntem ve araçlara ilişkin kuralları çerçevesinde çeşitli silahların kullanımı yasaklanmıştır. Kullanımı yasaklanan silahlar arasında; kimyasal silahlar, biyolojik silahlar, mayınlar, bubi tuzakları vb. yer almaktadır.³⁶ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan tarafından Tərtər, Ağcabədi və Goranboy'da beş defa fosfor bombası kullanıldığı ve mayınlama faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yukarıda ifade edilmiştir. Bu durum, Ermenistan'ın bahsedilen faaliyetleri ile insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek araçlara ilişkin çeşitli uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiği ortaya koymaktadır.³⁷

İnsancıl hukukun silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntem ve araçlara ilişkin kuralları çerçevesinde çeşitli yöntemlerin kullanımı da yasaklanmış ya da şarta bağlanmıştır. Kullanımı yasaklanmış ya da şarta bağlanmış yöntemler arasında; sivil kişi ya da hedeflere, çatışma dışı kalmış kişilere, kültürel ve dinsel varlıkların bulunduğu yerlere, hastanelere, sağlık tesislerine ya da araçlarına saldırının yasaklanması yer almaktadır.³⁸ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Ermenistan tarafından sivil kişi ya da hedeflere de saldırılar gerçekleştirilmiştir. Ermenistan'ın Gəncə, Bərdə gibi savaş alanından kilometrelerce uzakta bulunan yerlere yönelik olarak yaptığı, sivil kişileri ve sivil yerleşim yerlerini hedef alan saldırılar ile hastanelere, tıp merkezlerine, okul binalarına, çocuk kreşlerine, devlet kurumlarının idari binalarına, ekonomik açıdan önem arz eden ticaret merkezlerine yönelik saldırıları Ermenistan'ın insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntemlere ilişkin çeşitli uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiğini ortaya koymaktadır.³⁹

³⁵ Silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntem ve araçlara ilişkin sınırlamalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 27-29; Pazarcı, s. 244-247; Tütüncü, s. 70; Meray, s. 491-500.

³⁶ İnsancıl hukukun silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntem ve araçlara ilişkin kuralları çerçevesinde kullanımı yasaklanan silahlar ve bu konulara ilişkin uluslararası andlaşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 16-27; Pazarcı, s. 247-258; Tütüncü, s. 9-11; Meray, s. 491-496.

³⁷ TİHEK, s. 31-48; Acer, s. 14.

³⁸ İnsancıl hukukun silahlı çatışmalar sırasında başvurulabilecek yöntem ve araçlara ilişkin kuralları çerçevesinde kullanımı yasaklanmış ya da şarta bağlanmış yöntemler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 27-29; Pazarcı, s. 258-272; Tütüncü, s. 82-85; Meray, s. 496-500.

³⁹ TİHEK, s. 31-48; Acer, s. 14-15; Erçakıca, *Dağlık Karabağ Sorununun ve 'Ateşkes' Andlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açıklarından Değerlendirilmesi*, s. 302-303.

İnsancıl hukuk silahlı çatışmalar sırasında kişileri, genel olarak malları ve çevreyi korumaya ilişkin kurallar da getirmektedir. İnsancıl hukuk kuralları çerçevesinde korunan kişiler arasında silahlı çatışmaların mağdurları olan hastalar, yaralılar, savaş tutsakları ve siviller ile sağlık ve din görevlileri yer almaktadır. Silahlı çatışmalar sırasında malların korunması konusunda ise, savaş gereksinimlerinin kaçınılmaz kıldığı durumlar hariç düşman mallarının yok edilmesinin ya da bu mallara el konulmasının yasaklanması ilkesinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.⁴⁰ Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda gerçekleştirdiği fiiller ile 93 sivilin ölümüne, 454 sivilin yaralanmasına, 12292 konut ya da konut dışı alanın zarar görmesine, 288 ulaşım aracının hasara uğramasına, 1018 çiftlikte hasarın ortaya çıkmasına sebep olması, kıymetli ve çok yıllık ormanları yakması insancıl hukuk kurallarından kaynaklanan silahlı çatışmalar sırasında kişileri, genel olarak malları ve çevreyi korumaya ilişkin çeşitli uluslararası yükümlülüklerini ihlal ettiğini ortaya koymaktadır.⁴¹

C. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki İnsancıl Hukuk Kurallarını İhlal Eden Uluslararası Haksız Fiillerin Ermenistan'a İsnat Edilmesi

1. Ermenistan'ın Devlet Organlarının Davranışları

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller, Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Taslak Maddeler m. 4'e göre devlet, ister yasamaya, yürütmeye ya da yargıya ilişkin ya da ister başkaca işlevleri yerine getiriyor olsun organlarının fiillerinden sorumlu tutulabileceğinden Ermenistan'ın silahlı kuvvetlerinin gerçekleştirdiği insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerden sorumlu tutulabilmesi mümkündür.⁴²

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı öncesinde Ermenistan'ın siyasi ve askeri liderlerinin yaptığı açıklamalar ve attığı adımlar, Ermenistan'ın tehditkar ve saldırgan bir milli güvenlik stratejisi ve savaş doktrinini benimsenmesi, yeni topraklar için

⁴⁰ İnsancıl hukukun silahlı çatışmalar sırasında kişileri, genel olarak malları ve çevreyi korumaya ilişkin kuralları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 27-29; Pazarıcı, s. 272-304; Tütüncü, s. 82-85; Meray, s. 500-507.

⁴¹ Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlalleri ile sebep olduğu zarar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. TİHEK, s. 48-55; <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 18.04.2022); Acer, s. 11-13.

⁴² Devletin organlarının fiillerinden sorumlu tutulabilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erkiner, s. 122-128; Uzun, s. 77-86; Enver Bozkurt / Yasin Poyraz / Selcen Erdal, *Devletler Hukuku, Yetkin Yayınları*, Ankara, 2021, s. 289-294; Peter Malanczuk, *Akehurst's Modern Introduction to International Law*, Routledge, London and New York, 1997, s. 257-258; Lâtif Hüseyinov, *Beynəlxalq Hüquq*, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2012, s. 290-291; Devletin organlarının ve silahlı kuvvetlerinin insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerinden dolayı sorumlu tutulabilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 116-129.

yeni savaş çağrısının yapılması, gönüllü birliklerin yaratılması kararı alınması, 12 Temmuz 2020’de Azerbaycan Ermenistan sınırının Ermenistan tarafından Azerbaycan’ın Tovuz şehri yönünde provakasyonların yapılması, Azerbaycan Ermenistan sınırındaki gerginliğin genel olarak Ermenistan tarafından artırılması, sınıra yakın alanlarda birliklerin ve büyük miktarda mühimmatın toplanması ve 27 Eylül 2020’de Ermenistan tarafından Azerbaycan’a saldırılması İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’nın taraflarından birinin Ermenistan olduğunu, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’ndaki yukarıda bahsedilen insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerin Ermenistan devletinin organları ve görevlileri tarafından gerçekleştirildiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁴³

2. Ermenistan’ın Yönlendirmesi ya da Denetimi Altındaki Davranışlar

Ermenistan Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında uluslararası sorumluluktan kurtulmak için kendisinin savaşın bir tarafı olmadığını, savaşın Dağlık Karabağ Ermenileri ile Azerbaycan arasında yaşandığını ileri sürmüştür.⁴⁴ Ermenistan’ın benzer bir tezi İkinci Dağlık Karabağ Savaşı bakımından da ileri sürmesi mümkündür.

Taslak Maddeler m. 8’e göre, devlet kural olarak özel kişilerin fiillerinden sorumlu tutulamamakla birlikte, bir kişinin ya da bir grup kişinin fiili, kişiler bu fiil gerçekleştirilirken devletin talimatları, emri ya da denetimi altında ise uluslararası hukuka göre devletin fiili kabul edilmekte ve devletin uluslararası sorumluluğunu doğurmaktadır.⁴⁵ Ermenistan’ın ileri sürebileceği tezleri doğrultusunda

⁴³ İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerin Ermenistan devletinin organları ve silahlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koyan hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-veten-muharibesi-ii-qarabag-muharibesi>, (erişim tarihi 18.04.2022).

⁴⁴ Ermenistan tarafından bu konuda ileri sürülen tezler ve Azerbaycan tarafından bu tezlere karşı ileri sürülen tezler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullahzade, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, s. 277-290; Ermenistan’ın Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında ve sonrasında bölgede etkin kontrolünün bulunduğu ve bu çerçevede gerçekleştirilen uluslararası haksız fiillerden sorumlu tutulabileceği AİHM’nin Çıraqov ve diğerleri / Ermenistan Kararı’nda ifade edilmiştir. Karar metni için bkz. [//hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf), (erişim tarihi 06.04.2022); Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arzu Sadıgzade, *Mülkiyet Hakkı Çerçevesinde Çıraqov Davası*, Astana Yayınları, Ankara, 2020. Ermenistan’ın Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve sonrasında işgal edilmiş Azerbaycan topraklarında gerçekleştirdiği insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller ve bu uluslararası haksız fiillerden doğan uluslararası sorumluluğu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Malcolm Q C Shaw / Naomi Hart, *Report on War Crimes in the Occupied Territories of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia’s Responsibility*, Red N Line, Baku, 2020.

⁴⁵ Devletin talimatları, emri ya da denetimi altındaki kişilerin fiillerinden sorumlu tutulabilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erkiner, s. 133-141; Uzun, s. 93-95; Malcolm N. Shaw, *Uluslararası Hukuk*, (çev. Yücel Acer / İbrahim Kaya / M. Turgut Demirtepe / Galip Engin Şimşek), TÜBA, Ankara, 2018, s. 569-570; Seha Lale Meray, *Devletler Hukukuna Giriş Birinci*

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerin Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından değil özel kişiler tarafından gerçekleştirildiği kabul edilse dahi bu kişiler açıkça Ermenistan'ın talimatları, emri ya da denetimi altında olduğundan, bahsedilen uluslararası haksız fiiller Ermenistan'ın etkin kontrolü altında gerçekleştirildiğinden uluslararası haksız fiillerden dolayı Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğu doğacaktır.

II. ERMENİSTAN'IN İKİNCİ DAĞLIK KARABAĞ SAVAŞI'NDAKİ İNSANCIL HUKUK KURALLARI İHLALLERİNDEN DOĞAN ULUSLARARASI SORUMLULUĞUNUN SONUÇLARI

A. Genel Olarak Ermenistan'ın Uluslararası Sorumluluğunun Sonuçları

Bir uluslararası haksız fiil gerçekleştirildiğinde, uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devlet ile uluslararası haksız fiilden etkilenen devlet arasında yeni bir ilişki ortaya çıkmaktadır. Bu yeni ilişki, uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devlete birtakım yükümlülükler yüklemektedir. Bu çerçevede, uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin uluslararası haksız fiili ile sebep olduğu bütün olumsuz sonuçları ortadan kaldırması gerekmektedir.⁴⁶

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirilen ve insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller, bu uluslararası haksız fiilleri gerçekleştiren devlet olan Ermenistan ile bu uluslararası haksız fiillerden etkilenen devlet olan Azerbaycan arasında yeni bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Bu yeni ilişki, Ermenistan'a birtakım yükümlülükler yüklemektedir. Bu çerçevede, Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirilen ve insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu bütün olumsuz sonuçları ortadan kaldırması gerekmektedir.

Uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin uluslararası haksız fiili ile sebep olduğu bütün olumsuz sonuçları ortadan kaldırması, uluslararası sorumluluğun sonuçları ile sağlanmaktadır. Uluslararası sorumluluğun sonuçları, uluslararası haksız fiillere son verme ve uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma ile onarımı kapsamaktadır.⁴⁷

Cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s. 638-639; İlyas Doğan, *Devletler Hukuku*, Astana Yayınları, Ankara, 2016, 488-490; Devletin talimatları, emri ya da denetimi altındaki kişilerin insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerinden dolayı sorumlu tutulabilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Dülger, s. 161-165.

⁴⁶ Erkiner, s. 186-187; Uzun, s. 107; Dülger, s. 219; Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, New York, 2002, s. 436-439; Cemil Bilsel, *Devletler Hukuku Birinci Kitap*, Kenan Basımevi ve Klişe Matbaası, İstanbul, 1941, s. 218; Kamuran Reçber, *Uluslararası Hukuk*, Dora Yayıncılık, Bursa, 2016, s. 198.

⁴⁷ Erkiner, s. 186-187; Uzun, s. 107; Dülger, s. 220.

Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu bütün olumsuz sonuçları ortadan kaldırması, uluslararası sorumluluğunun sonuçları ile sağlanabilecektir. Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonuçları uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma ile onarımı kapsamaktadır.

B. Ermenistan'ın Uluslararası Haksız Fiillerin Tekrar Edilmeyeceğine Dair Uygun Güvenceleri Sunma Yükümlülüğü

Taslak Maddeler m. 29'a göre, bir uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesi ve bu uluslararası haksız fiil ile bir uluslararası yükümlülüğün ihlal edilmesi, sorumlu devletin ihlal ettiği uluslararası yükümlülüğünü yerine getirmesi ödevinin devam etmesini etkilemez. Başka bir ifade ile, bir uluslararası haksız fiil ile bir uluslararası yükümlülüğün ihlal edilmesi ihlal edilen uluslararası yükümlülüğü geçersiz kılmamaktadır bu sebeple, uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin uluslararası haksız fiili ile ihlal ettiği uluslararası yükümlülüğe uygun davranma ödevi devam etmektedir.⁴⁸

Taslak Maddeler m. 29 ile getirilen düzenlemenin bir gereği olarak ve Taslak Maddeler m. 30 ile getirilen düzenleme çerçevesinde, uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak ilk yapması gereken şey eğer devam eden bir uluslararası haksız fiil söz konusu ise bu uluslararası haksız fiile son vermektedir.⁴⁹

Ateşkes Andlaşması ile Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki savaşın sona erdirilmiş olması, Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerini durdurmuştur. Başka bir ifade ile, Ermenistan'ın devam eden bir uluslararası haksız fiili ve bu uluslararası haksız fiile son verme yükümlülüğü söz konusu değildir. Bu sebeple, Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak öncelikle uluslararası haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunması gerekmektedir.

Taslak Maddeler m. 30'a göre uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin eğer koşullar gerektiriyorsa, uluslararası haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunması gerekmektedir. Uluslararası haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma koşullar gerektirdiğine başvurulabilecek, uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesi ile bozulan güven ilişkisini yeniden tesis etmeyi hedefleyen ve uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesinden sonraki döneme ilişkin bir sonuçtur.⁵⁰

⁴⁸ Erkiner, s. 187-189; Uzun, s. 107-108; Dülger, s. 224-226.

⁴⁹ Erkiner, s. 189-190; Uzun, s. 108-109; Dülger, s. 220-222.

⁵⁰ Erkiner, s. 189-190; Uzun, s. 110-111; Dülger, s. 222-223; Uluslararası haksız fiilin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunma ile ilgili bir uluslararası yargı organı kararı UAD tarafından verilmiştir. UAD'nin LaGrand Davası Karar metni için bkz. <https://www.icj-cij.org/>

Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonuçları bağlamında bir değerlendirme yapıldığında koşulların Ermenistan'ın uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunmasını gerektiği anlaşılmaktadır. Çünkü, Ermenistan Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller gerçekleştirmiş, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki güven ilişkisini bozmuştur. Ermenistan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri tekrar gerçekleştirmiş ve Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki güven ilişkisini tekrar bozmuştur. Bu durum, Ermenistan'ın benzer uluslararası haksız fiilleri gelecekte de gerçekleştirebileceğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, Ermenistan'ın Azerbaycan ile bozulan güven ilişkisini yeniden tesis etmek için, uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesinden sonraki döneme ilişkin bir sonuç olarak Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunması gerekmektedir.

C. Ermenistan'ın Onarım Yükümlülüğü

Uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devlet uluslararası haksız fiil ile sebep olduğu zararı onarma yükümlülüğü altındadır. Uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin onarım yükümlülüğü altında olması uluslararası hukukun genel kabul görmüş bir ilkesidir ve Taslak Maddeler m. 31'de ifade edilmektedir. Taslak Maddeler m. 31'e göre uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin uluslararası haksız fiil ile neden olunan bütün zararı onarması gerekmektedir. Bu zarar, uluslararası haksız fiil sonucu ortaya çıkan maddi ve manevi bütün zararı kapsamaktadır.⁵¹

Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak ortaya çıkan onarım yükümlülüğü çerçevesinde İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu maddi ve manevi bütün zararı onarması gerekmektedir. Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak onarması gereken zarar, 93 sivilin ölümünden, 454 sivilin yaralanmasından, 12292 konut ya da konut dışı alanın zarar görmesinden, 288 ulaşım aracının hasara uğramasından, 1018 çiftlikte hasarın ortaya çıkmasından, Azerbaycan'ın çok yıllık ormanlarının yakılmasından kaynaklanan maddi ve manevi bütün zararı kapsamaktadır.

public/files/case-related/104/104-20010627-JUD-01-00-EN.pdf, (erişim tarihi 08.04.2022). Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. Engin Şimşek, "LaGrand Davası (27 Haziran 2001 Tarihli Karar)", Ayşe Nur Tütüncü (der.), *Milletlerarası Adalet Divanı Kararları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 169-186.

⁵¹ Erkiner, s. 190-197; Uzun, s. 111-114; Dülger, s. 227-231; Uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devletin uluslararası haksız fiil ile sebep olduğu zararı onarma yükümlülüğünün uluslararası hukukun bir ilkesi olduğu Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın Chorzow Fabrikası Davası Kararı'nda ifade edilmektedir. Karar metni için bkz. https://www.icjij.org/public/files/permanentcourtofinternationaljustice/serie_A/A_09/28_Usine_de_ChorzowCompetence_Arret.pdf, (erişim tarihi 08.04.2022).

Taslak Maddeler m. 34'e göre uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devlet uluslararası haksız fiil ile sebep olduğu zararın tamamını müstakilen ya da müştereken eski hale getirme, tazminat ve manevi onarım yolu ile onarabilir.⁵²

Ermenistan, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu zararın tamamını Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda müstakilen ya da müştereken eski hale getirme, tazminat ve manevi onarım yolu ile onarabilir.

Eski hale getirme, Taslak Maddeler m. 35'te düzenlenmektedir. Bu düzenlemeye göre, eski hale getirme uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesinden önceki halin yeniden tesis edilmesini gerektirmektedir ve Taslak Maddeler'de dar anlamda eski hale getirme benimsenmektedir. Eski hale getirme, maddi olarak imkansız ise ya da orantılılık ilkesine göre tazminata nazaran tercih edilmeye değer bir fayda sağlamıyorsa uygulanmaz. Bununla birlikte, eski hale getirme uluslararası haksız fiil sebebiyle bozulan uluslararası toplum düzeninin uluslararası haksız fiilden sonra yeniden sağlanması için ilk başvurulmasında fayda olan bir onarım yoludur ve diğer onarım yolları ile birlikte bu yola başvurulabilmektedir.⁵³

Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu zararı eski hale getirme ile onarması maddi olarak imkansızdır. Çünkü, sivillerin ve hayvanların ölümü gerçekleşmiş, çok yıllık ormanlar kısa süre içinde geri döndürülemez şekilde yakılmıştır. Ayrıca, konutlar, konut dışı alanlar ve araçlar hasar görmüştür. Bütün bunların dışında, eski hale getirme Azerbaycan açısından orantılılık ilkesine göre tazminata nazaran tercih edilmeye değer bir fayda sağlamamaktadır. Bu sebeple, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda tazminat ve manevi onarım yoluna gitmesi daha uygun olacaktır.

Tazminat, Taslak Maddeler m. 35'te düzenlenmektedir. Bu düzenlemeye göre, uluslararası haksız fiil ile sebep olunan zarar eski hale getirme ile onarılmadığı ölçüde tazminat ile onarılmalıdır. Ayrıca, tazminat mali olarak hesaplanabilir tüm zararı ve saptanabilir olmak kaydıyla mahrum kalınan kazançları da kapsar. Bir uluslararası haksız fiil ile başka bir devlete zarar verilmesi durumunda zarar gören devletin tazminat alma hakkına sahip olması uluslararası hukukun yerleşmiş bir kuralıdır.⁵⁴

⁵² Erkiner, s. 199-200; Uzun, s. 114; Dülger, s. 231-232.

⁵³ Erkiner, s. 201-205; Uzun, s. 114-116; Dülger, s. 232-235; Eski hale getirme ile ilgili çeşitli açıklamalar Uluslararası Daimi Adalet Divanı'nın Chorzow Fabrikası Davası Kararı'nda da yer almaktadır. Karar metni için bkz. https://www.icjci.org/public/files/permanentcourtofinternationaljustice/serie_A/A_09/28_Usine_de_ChorzowCompetence_Arret.pdf, (erişim tarihi 08.04.2022).

⁵⁴ Erkiner, s. 205-214; Uzun, s. 116-117; Dülger, s. 235-238; Uluslararası haksız fiile maruz kalan ve uluslararası haksız fiil sebebiyle zarara uğrayan devletin tazminat alma hakkının uluslararası

Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu bütün zararı tazminat yolu ile onarması gerekmektedir. Ermenistan'ın ödeyeceği tazminat mali olarak hesaplanabilir olmak kaydıyla sebep olduğu tüm zararı ve saptanabilir olmak kaydıyla Azerbaycan'ın mahrum kaldığı kazançları da kapsamalıdır.

Manevi onarım, Taslak Maddeler m. 37'de düzenlenmektedir. Bu düzenlemeye göre, uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devlet uluslararası haksız fiil ile sebep olunan zararı eski hale getirme ve tazminat ile onaramadığı ölçüde manevi onarım ile onarmak yükümlülüğü altındadır. Manevi onarım, uluslararası haksız fiil ile bir uluslararası yükümlülüğün ihlal edildiğinin kabul edilmesi, üzüntünün beyan edilmesi, resmi özür dilenmesi ya da diğer uygun biçimlerde gerçekleştirilebilir. Ancak, manevi onarımın zarar ile orantısız ve uluslararası haksız fiili gerçekleştiren devleti küçük düşürücü olmaması gerekmektedir. Manevi onarım, parasal değer biçilemeyen zarar söz konusu olduğunda ve diğer onarım çeşitleri ile birlikte sıklıkla başvurulanan onarım yollarından birini teşkil etmektedir.⁵⁵

Ermenistan uluslararası sorumluluğunun sonucu olarak, eski hale getirme ve tazminat ile onaramadığı zararı manevi tatmin yolu ile onarmak yükümlülüğü altındadır. Ermenistan manevi onarım için; İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerini kabul etme, bu ihlallerden dolayı üzüntüsünü beyan etme, ihlalleri için resmi özür dileme yolunu ya da Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda başka uygun yolları benimseyebilir. Azerbaycan'ın parasal değer biçilemeyen zararının onarılması için Ermenistan'ın manevi onarım yoluna gitmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışma ile varılan sonuca göre, Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğunun şartları gerçekleşmiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında sivillere, sivil yerleşim yerlerine, ibadethanelere, hastanelere, okullara, tarihi ve kültürel açıdan önem arz eden yerlere yönelik saldırı fiilleri gerçekleştirilmiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirilen ve bahsedilen fiiller ile insancıl hukuk kuralları ihlal edilmiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında gerçekleştirilen

hukukun yerleşmiş bir kuralı olduğu UAD'nin Gabcikovo-Nagymaros Projesi Davası Kararı'nda ifade edilmektedir. Karar metni için bkz. <https://www.icj-cij.org/en/case/92>, (erişim tarihi 08.04.2022). Karar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şule Anlar Güneş, 'Gabcikovo-Nagymaros Davası', Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 2006/2, Yıl: 2006, Ankara, s. 91-116.

⁵⁵ Erkiner, s. 214-216; Uzun, s. 117-118; Dülger, s. 239-241; Manevi onarım ile ilgili çeşitli açıklamalar Rainbow Warrior Davası Kararı'nda da yer almaktadır. Karar metni için bkz. https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XX/215-284.pdf, (erişim tarihi 08.04.2022).

ve insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiiller Ermenistan silahlı kuvvetleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerinden doğan uluslararası sorumluluğunun sonuçları, Ermenistan'a birtakım yükümlülükler yüklemektedir. Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonuçları bağlamında İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu bütün olumsuz sonuçları ortadan kaldırması gerekmektedir.

Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonuçları çerçevesinde öncelikle Azerbaycan ile bozulan güven ilişkisini yeniden tesis etmek için, uluslararası haksız fiilin gerçekleştirilmesinden sonraki döneme ilişkin bir sonuç olarak Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiillerin tekrar edilmeyeceğine dair uygun güvenceleri sunması gerekmektedir.

Ermenistan'ın uluslararası sorumluluğunun sonuçları çerçevesinde ikinci olarak, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu zararın tamamını Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda onarması gerekmektedir.

Ermenistan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kurallarını ihlal eden uluslararası haksız fiilleri ile sebep olduğu zararı eski hale getirme ile onarması maddi olarak imkansızdır. Çünkü, sivillerin ve hayvanların ölümü gerçekleşmiş, çok yıllık ormanlar kısa süre içinde geri döndürülemez şekilde yıkılmıştır. Ayrıca, konutlar, konut dışı alanlar ve araçlar hasar görmüştür. Bütün bunların dışında, eski hale getirme Azerbaycan açısından orantılılık ilkesine göre tazminata nazaran tercih edilmeye değer bir fayda sağlamamaktadır. Bu sebeple, Ermenistan'ın Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda tazminat ve manevi onarım yoluna gitmesi daha uygun olacaktır.

Ermenistan'ın ödeyeceği tazminat mali olarak hesaplanabilir olmak kaydıyla sebep olduğu tüm zararı ve saptanabilir olmak kaydıyla Azerbaycan'ın mahrum kaldığı kazançları da kapsmalıdır.

Ermenistan, eski hale getirme ve tazminat ile onaramadığı zararı, parasal değer biçilemeyen zararı manevi tatmin yolu ile onarmak yükümlülüğü altındadır. Ermenistan manevi onarım için; İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'ndaki insancıl hukuk kuralları ihlallerini kabul etme, bu ihlallerden dolayı üzüntüsünü beyan etme, ihlalleri için resmi özür dileme yolunu ya da Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda başka uygun yolları benimseyebilir.

KAYNAKÇA

- ABBASOV**, Ali / **XAÇATRYAN**, Harutiun, *Karabakh Conflict: Variants of Settlement: Concepts and Reality*, AREAT, Bakü, 2006.
- ABDULLAHZADE**, Cavid, 'Dağlık Karabağ Sorununda Ermenistan'ın Rolü ve Sorumluluğu', Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Sayı: 69/4, Yıl: 2020, Ankara, s. 1541-1568.
- ABDULLAHZADE**, Cavid, *Hukuki Yönleriyle Dağlık Karabağ Sorunu*, Adalet Yayınevi, Ankara, 2014.
- ACER**, Yücel, 'Ermenistan'ın Savaş Suçları Uluslararası Hukuk ve Ermenistan'ın Karabağ'a Dair Askeri Faaliyetleri', Seta Analiz, Sayı: 337, 2020.
- AKSAR**, Yusuf, *Teoride ve Uygulamada Uluslararası Hukuk*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019.
- ALİYEV**, Kamal Makili, *Nagorno-Karabakh Conflict in International Legal Documents and International Law*, SAM, Bakü, 2013.
- ASLANLI**, Araz, *Qarabağ Problemi: Tarixi, Mahiyyəti, Həll Prosesi*, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının Araz Tədqiqatlar Mərkəzi, Bakü, 2009.
- ASLANLI**, Araz, *Yeni Küresel Mücadele ve Karabağ Sorunu*, Eko Avrasya Yayınları, Ankara, 2013.
- AZNEVİ**, Ferhat, *Hukuksal Boyutuyla Türkiye ve Azerbaycan'ın Ortak "Ermeni Sorunu"*, *Yukarı Karabağ ve 10 Kasım 2020 Ateşkes Antlaşması*, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2021.
- BAL**, Ali, *Devletin Uluslararası Sorumluluğunun Doğması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2006.
- BAŞEREN**, Sertaç Hami, *Uluslararası Hukukta Devletlerin Münferiden Kuvvet Kullanmalarının Sınırları*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2003.
- BOZKURT**, Enver / **POYRAZ**, Yasin / **ERDAL**, Selcen, *Devletler Hukuku*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2021.
- BROWNLIE**, Ian, *Principles of Public International Law*, Oxford University Press, New York, 2002.
- CAŞIN**, Mesut Hakkı / **KISACIK**, Sina, *Kafkasya'da Azerbaycan-Ermenistan Uyuşmazlığı: Çatışma-Bariş Sarkacı*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2017.
- Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı**, *Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye - Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi*, Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2021.
- DE WAAL**, Thomas, *Karabağ Bariş ve Savaş Süreçlerinde Ermenistan ve Azerbaycan*, (çev. Didem Sone), Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.
- DEDEYEV**, Bilal, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", Osman Nuri Aras, Bilal Dedeyev, Reha Yılmaz, Vefaddin İbayev (der.), *Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s. 15-33.

- DOĞAN**, İlyas, *Devletler Hukuku*, Astana Yayınları, Ankara, 2016.
- DÜLGER**, Kenan, *Devletin Uluslararası İnsancıl Hukukun İhlalinden Doğan Sorumluluğu*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- ERÇAKICA**, Mustafa, 'Dağlık Karabağ Sorununun ve 'Ateşkes' Andlaşması'nın Uluslararası Hukuk ve İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi', *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, Sayı: 47, Yıl: 2021, Ankara, s. 287-314.
- ERÇAKICA**, Mustafa, 'Kültürel Varlıklara İlişkin Uluslararası İnsancıl Hukuk Kuralları Kapsamında, Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Çatışmalarda Zarar Gören Kültürel Varlıklardan Dolayı Sorumluluk', *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 12/1, Yıl: 2021, Malatya, s. 66-84.
- ERKİNER**, Hakkı Hakan, 'Devletin Haksız Fiilden Dolayı Uluslararası Sorumluluğunda Uluslararası Hukuk Komisyonu'nun Tespit Ettiği İsnat Kuralları', *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2007/3-4, Yıl: 2007, İstanbul, s. 145-180.
- ERKİNER**, Hakkı Hakan, *Devletin Haksız Fiilden Kaynaklanan Uluslararası Sorumluluğu*, XII Levha Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- GÜNDÜZ**, Aslan, *Milletlerarası Hukuk: Konu Anlatımı, Temel Belgeler, Örnek Kararlar*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2018.
- GÜNEŞ**, Şule Anlar, 'Gabcikovo-Nagymaros Davası', *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 2006/2, Yıl: 2006, Ankara, s. 91-116.
- HUSEYNOV**, Vasıf, "Güney Kafkasya'da Savaş Sonrası Durum", Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi (der.), *Çıkmazdan Çözümüne Dağlık Karabağ Sorunu*, Seta Yayınları, İstanbul, 2021, s. 229-244.
- HÜSEYNOV**, Lətif, *Beynəlxalq Hüquq*, Qanun Nəşriyyatı, Bakı, 2012.
- İBAYEV**, Vefaddin, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Siyasi ve Hukuki Boyutları", Osman Nuri Aras, Bilal Dedeyev, Reha Yılmaz, Vefaddin İbayev (der.), *Karabağ Savaşı Siyasi Hukuki Ekonomik Analiz*, Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü, 2008, s. 35-64.
- KESKİN**, Funda, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanma: Savaş, Karışma ve Birleşmiş Milletler*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1988.
- KRÜGER**, Heiko, *The Nagorno-Karabakh Conflict a Legal Analysis*, Springer-Verlag, Berlin Heidelberg, 2010.
- KURAN**, Selami / **AYDIN OKUR**, Derya / **SARİBEYOĞLU**, Meltem / **GÜNEL**, Reşat Volkan, *Uluslararası Hukuk Temel Metinler*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- MALANCZUK**, Peter, *Akehurst's Modern Introduction to International Law*, Routledge, London and New York, 1997.
- MERAY**, Seha Lale, *Devletler Hukukuna Giriş Birinci Cilt*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.
- MERAY**, Seha Lale, *Devletler Hukukuna Giriş İkinci Cilt*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975.
- MUTLU**, Erdem İlker, *Savaşın ve Barışın Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2016.

- ÖRNEK**, Serdar, *Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı: 1991 ve 2003 Irak Harekatları*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013.
- ÖZDAŞLI**, Esma, 'İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldırılarının Uluslararası İnsancıl Hukuk Açısından Değerlendirilmesi', Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Sayı: 7/1, Yıl: 2021, Giresun, s. 51-83.
- PAZARCI**, Hüseyin, *Uluslararası Hukuk Dersleri 4. Kitap*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2016.
- REÇBER**, Kamuran, *Uluslararası Hukuk*, Dora Yayıncılık, Bursa, 2016.
- SADİĞZADE**, Arzu, *Mülkiyet Hakkı Çerçevesinde Çıraçov Davası*, Astana Yayınları, Ankara, 2020.
- SHAW**, Malcolm N., *Uluslararası Hukuk*, (çev. Yücel Acer / İbrahim Kaya / M. Turgut Demirtepe/ Galip Engin Şimşek), TÜBA, Ankara, 2018.
- SHAW**, Malcolm Q. C. / **HART** Naomi, *Report on War Crimes in the Occupied Territories of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia's Responsibility*, Red N Line, Baku, 2020.
- STRATEJİ ARAŞTIRMALAR MƏRKƏZİ (SAM)**, *The Nagorno-Karabakh Conflict a Historical & Legal Appraisal*, Baku, 2013.
- SUR**, Melda, *Uluslararası Hukukun Esasları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- ŞEFİYYEV**, Ferid / **HÜSEYNOV**, Vasıf, "İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'na Giden Yol", Muhittin Ataman, Ferhat Pirinççi (der.), *Çıkmazdan Çözümüne Dağlık Karabağ Sorunu*, Seta Yayınları, İstanbul, 2022, s. 169-182.
- ŞİMŞEK**, G. Engin, "LaGrand Davası (27 Haziran 2001 Tarihli Karar)", Ayşe Nur Tütüncü (der.), *Milletlerarası Adalet Divanı Kararları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 169-186.
- T.C. Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık)**, *Azerbaycan - Ermenistan Savaşında Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Tarafından Gerçekleştirilen İnsan Hakları İhlallerine İlişkin Rapor*, Kamu Denetçiliği Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumu Alt Komisyonu**, *Ermenistan'ın Azerbaycan'a Saldırması ile Başlayan Gerilim ve Çatışma Sürecinde Yaşanan Hak İhlalleri ve Türkiye'deki Ermeni Vatandaşlarımızın Durumuna İlişkin Rapor*, TBMM Basımevi, Ankara, 2021.
- TÜRKİYE İNSAN HAKLARI VE EŞİTLİK KURUMU (TİHEK)**, *Ermenistan'ın Karabağ'daki Eylemleri: İnsan Hakları İhlalleri ve İhlallerin Takibi*, Ankara, 2021.
- TÜTÜNCÜ**, Ayşe Nur, *İnsancıl Hukuka Giriş*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- UZUN**, Elif, *Milletlerarası Hukuka Aykırı Eylemlerinden Dolayı Devletin Sorumluluğu*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2016.